

тракторне зобов'язання, 15% готівкою паю, 30% – вступного та ще й заощадження..." [11, 27].

Факт масових порушень закону в ході колективізації та антирелігійній роботі відмічав С. Косіор у листі до всіх окружкомів та райкомів КП(б)У від 19 березня 1930 року. Секретар ЦК КП(б)У констатував: "...за знущання, злочинні перегини, винуватих не притягували до відповідальності" [12, 37 – 50]. Однак через десять днів по тому в телеграмі на адресу окружкомів С. Косіор націлював: "Останнім часом спостерігаються факти масового притягнення працівників за перегини. Такі, притягнення марні, шкідливі, дарма дезорганізують актив. Треба вибрати декілька випадків особливо яскравих, гучно провести через суд. Тих, що дискредитували себе, перекинути на іншу роботу, також в інші округи, ... решті роз'яснити добре лінію партії" [12, 190]. Отже надійшла команда припинити кампанію боротьби з "перекручуваннями". ЦК був стурбований "панікою та розгубленістю низових працівників", які, зрозумівши буквально тезу Сталіна про заборону адміністрування, дозволяли вихід селян з колгоспів, відновлення діяльності храмів. "Треба не йти попереду мас в справі самоліквідації колгоспів, а боротися всіма доступними політичними, суспільними методами за збереження колгоспів", – вимагав секретар ЦК КП(б)У.

Практика крайнощів, надмірності, порушення правильної лінії як трактує перегини тлумачний словник, не просто не припинилася, вона широко застосовувалася в здійсненні наступних хлібозаготівельних кампаній та здійсненні колективізації. На нараді секретарів районних партійних комітетів 19 вересня 1930 р. С. Косіор, по суті, закликає повернутися до апробованих та дієвих методів: "Є певні засоби впливу, що їх ми застосовували торік...". Щоправда на цей раз ішлося не лише про одноосібні господарства, але й колективні господарства: "...щоб колгоспи швидше виконали план хлібозаготівель треба взяти чимало заходів, аж до репресій" [13, 10, 12].

Про "масштабність" боротьби з так званими "перегинами" можна судити з даних про притягнення до відповідальності партійних та радянських працівників. Як свідчать документи, на кінець березня 1930 року за викривлення партійної лінії в колгоспному русі було притягнуто до відповідальності 4 тис. осіб, з них близько 2 тис. партійців та комсомольців. Близько 430 членів партії та комсомолу було знято з роботи, на 389 – накладено партійні стягнення, 159 – заарештовано та 173 – притягнуто до суду [14, 70]. Щоб переконатися у демонстративній показовості й відсутності системного характеру цієї акції, можна порівняти зазначені цифри з підсумками чистки партії 1929 – 1930 років, коли лише за п'яцтво з рядів партії було виключено близько 4 тис. осіб [15, 15 – 16].

Все вищезазначене дозволяє зробити певні узагальнення. Практика "надзичайщини", застосована більшовиками у взаєминах з селом на етапі зламу непу знайшла своє логічне продовження в період колективізації. Більше того, окремі надзвичайні для 1928 року заходи були легалізовані партійними рішеннями та законодавством. Що ж до заяв про "викривлення", "перекручування" партійної лінії то вони були не чим іншим як лицемірством партійних вождів, які мали угамувати наростаючий селянський гнів в умовах розгортання соціальної війни на селі. З

огляду на масовість незаконних і антигуманних дій місцевого керівництва вибіркоче покарання порушників закону на показових процесах мало на меті шляхом залякування сформувати армію апаратних маріонеток, слухняних виконавців партійних директив. Питання наскільки це вдалося кремлівським вождям, може бути предметом наступного розгляду шляхом виявлення й аналізу нових архівних документів.

1. Кувальницький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)*. – К., 1996.
2. *Трагедія советської деревні. Колективізація і раскулачівання. 1927 – 1939. Документи і матеріали. В 5 – ти тт. / Т.І. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.* – М., 1999.
3. Данилов В.П. *Введение. (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Колективізація і раскулачівання. 1927 – 1939. Документи і матеріали. В 5 – ти тт. / Т.І. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.* – М., 1999.
4. Капустян Г.Т. *Дві "правди", або українське село в двадцять років двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.
5. Ганжа О. *Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – № С. 235 – 250*
6. Сталин И.В. *Головокружение от успехов // Соч., 1953.* – Т. 12.
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3065
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3059.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3060.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3160.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3107
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3142.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3147.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3071

О. М. Махinya
А. М. Черняк

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ПІДТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯDKУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1959 – 1961 рр.)

Вирішення багатьох проблем, пов'язаних із розвитком демократичних засад функціонування українського суспільства та його модерної державності, поліпшення захищеності прав і свобод громадян, наповнення їх реальним змістом, в тому числі й підвищення життєвого рівня населення, все це значною мірою залежить від розвитку самодіяльної ініціативи широких верств у всіх сферах життя місцевих громад. Право територіальних спільнот вирішувати в межах Конституції та діючого законодавства, насамперед закону про місцеве самоуправління, широкий спектр питань, що стосується повсякденного життя, гарантовано на рівні Основного закону та закріплено в Європейській хартії про місцеве самоуправління. Слід, однак, зазначити, що як Хартія, так і Закон визначають лише загальні, наріжні принципи, які надають гарантії громадам міст, сіл, районів вирішувати пекучі проблеми їх буття. Сутність

та спрямованість цих проблем, їх масштаби і термінові рамки часто дуже суттєво різняться. Більше того, надані самоврядні принципи необхідно ще реалізувати на практиці саме в тих чи інших конкретних життєвих умовах.

На сьогодні вже достаньо зрозуміло, що демократичні інститути і принципи самореалізації особистості та самоуправління громади можуть бути втілені в життя лише в тому разі, коли має місце справді народна, громадська ініціатива. У цьому контексті звернення нехай і до плідного, однак реалізованого зовсім в інших історичних умовах закордонного досвіду є, на нашу думку, не зовсім коректним. Адже формування тих чи інших суспільних механізмів у різних країнах світу відбувалося в зовсім інших економічних та політичних умовах, врешті-решт в іншому ментальному полі.

Ніяким чином не заперечуючи необхідність уважного ставлення до закордонного досвіду пробудження, організації та спрямування громадської активності, конструювання ефективних механізмів її реалізації, зазначимо все ж, що для здійснення цих завдань в умовах сучасної України не менш корисним буде виважене дослідження власного вітчизняного досвіду, спроб реалізації нехай і в інших суспільно-політичних умовах, але все ж таки достатньо тотожних проблем, зокрема в сфері зміцнення правопорядку, забезпечення спокою і особистої безпеки громадян. Адже сучасний процес формування нових суспільних ідей, в тому числі розширення участі народу у вирішенні злободенних громадських проблем, багато в чому може спиратися на доволі цікаві починання, започатковані в добу відлиги і які пов'язують в колективній пам'яті народу минуле, сьогоднішня і майбутнє.

Зрозуміло, що ідеї та організаційні форми вирішення проблеми, набуті в рамках ідеократичної радянської держави, не відповідають потребам сучасної незалежної української держави. Проте багато в чому нові суспільні запити в основі своїй і сьогодні перегукуються із спогадами про ті суспільні надбання, які не вступають у протиріччя із практикою самореалізації українського соціуму у сфері забезпечення спокою і правопорядку в містах і селах. Це, зокрема, обумовлено і тим, що із кінця 1950-х – протягом 60-70-х років участь громадськості у підтриманні правопорядку, особливо у боротьбі з дрібними, але масовими, а тому достатньо пекучими антигромадськими діями, стала помітним явищем суспільного життя.

Вивчення та докладний аналіз як позитивних, так і негативних аспектів цього масштабного явища є цілком актуальним, зважаючи на його масовість, тривалість в часі та наслідки. Означена проблематика має певне наукове висвітлення. Слід, однак, зазначити, що існуючі публікації, які стосуються цієї проблеми, причому достатньо чисельні, носять досить специфічний характер. Більшість їх вийшла у світ протягом нетривалого часу – на межі 1950-х – 60-х років. Навіть не беручи до уваги ідеологічну заангажованість, оскільки їх поява була не лише ініційована високими владними інстанціями, але навіть отримала специфічне радянське "освячення" в новій партійній програмі, потрібно зазначити, що зміст робіт фактично був зорієнтований на всебічну популяризацію та забезпечення суто практичних

проблем, що стосувалися повсякденної роботи народних дружин та товариських судів. Типовим прикладом таких робіт стали публікації В. Зайчука [1], В. Ільчука [2], С. Макогона, А. Ткача, В. Цветкова [3], В. Потехіна [4], В. Русина [5] та цілого ряду інших авторів.

У новітні часи, коли склалися належні умови для об'єктивного висвітлення як позитивних, так і негативних явищ, пов'язаних із діяльністю цих структур, предметом особливо поглибленої уваги дослідників може і повинно стати вивчення досвіду діяльності громадських формувань із забезпечення правопорядку в сільській місцевості. Адже на відміну від міст, села мають значно нижче забезпечення з боку працівників правоохоронних органів. Сьогодні один дільничний уповноважений часто обслуговує до 5-7 сіл. На додаток до територіальної відмежованості, поганих шляхів, традиційної відсутності належного транспорту, а особливо пального, нині до традиційних видів правопорушень (самогонваріння та тісно пов'язаного з ним побутового пияцтва) у сільську місцевість перекочували нові види злочинної діяльності, зокрема ті, що пов'язані із вирощуванням наркотичної сировини та виробництвом наркотичних речовин.

Процес десталінізації суспільства, започаткований в лютому 1956 року ХХ з'їздом партії, досить швидко набрав широкого розмаху. Поряд із вже традиційними для радянського суспільства завданнями громадських організацій займатися виробничими питаннями, все гучніше почали поставати питання щодо підвищення їх активності у справі поліпшення матеріально-побутового становища трудящих, задоволення їх зростаючих духовних потреб. Розширялася участь громадських організацій в управлінні закладами культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення. Планувалося протягом найближчих років передати до їх відання керівництво видовищними закладами, клубами, бібліотеками та іншими культурно-освітніми установами, які перебували у віданні держави.

Такий широкий розвиток, нехай навіть в перспективі, прав громадських організацій був незвичним для вкрай зашореного радянського суспільства. Проте, в цілому, тут нічого принципово несподіваного, такого до чого б маси певною мірою не були підготовлені повсякденною пропагандистською риторикою, не було.

Зовсім інакше сприймався інший імпульс "відлиги", що стосувався прилучення громадських організацій до сфери, яка все ще розглядалася як "sekula sekulurum" тоталітарної держави – до діяльності міліції та судової системи. В найбільш авторитетному для тогочасного радянського суспільства документі – новій партійній програмі (1961 року) прямо ставилося питання про розширення участі громадських організацій у зміцненні правопорядку, насамперед через формування народних дружин та товариських судів [6, 95].

Справа була настільки незвичною, що певний час ця новація як би "відлежувалася" в умах низового партійного керівництва, яке в силу радянської традиції, незважаючи ні на які нові віяння, було покликане очолити таку нечувану новацію: організувати залучення громадськості до справ "органів". Однак бурхливий натиск ініціатора цих починань

а М. Хрущова довго ігнорувати було не можна. Це, врешті-решт, було просто небезпечно для кар'єри, оскільки в розпал боротьби за владу у "верхах" лише беззастережне виконання будь-яких розпоряджень нового партійного лідера давало певну гарантію утриматися у владній обіймі.

Аналізуючи проблему формування і налагодження діяльності добровільних народних дружин і товариських судів потрібно зазначити, що в сільській місцевості традиція громадських судів мала дуже глибоке коріння, починаючи ще з литовської доби [7, 67].

В часи Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. в силу нагальної потреби мати механізм регулювання цілого ряду поточних господарсько-економічних та родинно-побутових проблем, які постійно виникали в процесі повсякденного життя, практично в кожному селі діяли місцеві громадські суди. Вони розглядали справи про різні малозначимі правопорушення громадського спокою, сімейні конфлікти та вирішували незначні цивільні справи. В більшості сіл УСРР вони фактично продовжували існувати і в перші роки непу [8].

Проте досить швидко, фактично паралельно із реальним утвердженням в сільській місцевості радянської влади, діяльність цих судів була спочатку суттєво звужена, а невдовзі й зовсім припинена. Швидко міцніюча тоталітарна система ніяк не могла допустити, щоб у чужому для неї селянському середовищі діяли громадські організації, до прерогатив яких належали б силові чи правореґулюючі функції. Здавалося, що самодіяльні громадські організації в цій сфері радянської дійсності зникли остаточно.

Однак після XX з'їзду партії, при всій неоднозначності його сучасних оцінок, радянська країна справді вступила в нову добу. На порядок денний було поставлено не лише питання демократизації існуючих на той час громадських організацій, але й створення нових. Невдовзі серед останніх значне місце на всіх рівнях партійно-державного керівництва, безумовно за все ще непорушною традицією "демократичного централізму", тобто диктатурою центру, підкреслено активна підтримка почала надаватися добровільним народним дружинам та товариським судам. Більше того, вперше товариські суди почали організовуватися в колгоспах, а на сільських вулицях, в клубах, біля чайних почали патрулювання добровільні народні дружини.

Слід зазначити, що при будь-якому критичному ставленні до природи цих структур та їх функцій, на нашу думку, не можна заперечити того, що підкреслено велика увага до них не була короткотерміною пропагандистською акцією. Неупереджений аналіз численних партійних і державних документів тієї пори дає підстави вважати, що ініціатори цієї справи – М. Хрущов та його найближчі однодумці принаймні на час висунення своїх ініціатив достатньо щиро вірили в їх перспективність. Для цього існували достатньо вагомі об'єктивні обставини. Декілька десятиліть існування у лиховісному полі кривавих політичних шаленств як в ролі суб'єкта, так і об'єкта безперервних злочинних дій тоталітарного режиму влади не могли не виробити майже на підсвідомому, на рівні здорових людських

інстинктів, прагнення покінчити з жахливою всевладністю репресивної системи.

Будучи, однак, плоттю від плоті тоталітарної системи, тогочасне керівництво не уявляло собі суспільство без всебічної системи тотального контролю над поведінкою широких народних мас. Саме в цьому і полягає складність для дослідника дати адекватну оцінку цих новацій Хрущова у сфері функціонування силового контролю над життям суспільства. Тобто, мова йшла, з одного боку, про цілком реальне і достатньо суттєве пом'якшення внутрішньої репресивної політики, а з іншого – про розширення і поглиблення впливу силового поля, проникнення його в усі ланки суспільного організму. Адже йшлося не тільки про боротьбу з виявами хуліганських вчинків на вулицях і в громадських місцях, але й знову ж таки про безупинні репресії проти "розкрадачів соціалістичної власності", виробників самогону тощо.

Зовні, з високих трибун, це виглядало начебто обґрунтовано. Але, що в реальному все ще злиденному житті кінця 1950-х – початку 60-х років означала формула "розкрадач соціалістичної власності"? Хтось ніс від колгоспної скирти в'язку соломи, щоб підстелити корові – догувальниці сім'ї. Виписати солому йому в правління відмовили, а не підстелити неможна, оскільки від переохолодження тварини надій зменшиться, а то й взагалі молоко зникне. Сім'я залишиться як без молока, так і без тих мізерних, але вкрай потрібних на задоволення також мізерних, однак життєво важливих витрат на кирзові чи резинові чоботи, фуфайку, гас тощо. Подібне становище було і у випадку боротьби із самогоноварінням. Слід нарешті відкинути фарисейське за своєю суттю заперечення самогону в сільському побуті як продукту з абсолютно негативною оцінкою. Важкі умови життя та праці колгоспників нерідко робили його вживання в певних розмірах просто необхідним. Можна було красиво говорити про те, який це негідний вчинок займатися самогоноварінням, коли в кишені лектора чи промовця лежала товстенька пачка грошей, на які номенклатурний доповідач міг в залі ресторану в стилі улюбленого "сталінського ампіру" замовити, причому й без особливої на те потреби, а так, за звичкою, за покликом душі не лише "московську", але й коньяк чи "советское шампанское". І зовсім інше, коли в буквальному розумінні слова "осатанівши" після тривалого робочого дня на оранці в трясці, просякнутій отруйними випарами солярки кабіні, протакторист, ледь пересуваючи ноги, повертався додому, де його чекала холодна хаґа (холодна не тому, що не топлена, а тому, що нічим було топити) і друга зміна у власному господарстві. Тут славнозвісний гранчак просто виконував ще раз, зазначимо це без фарисейства, необхідну суто фізіологічну функцію. Швидко відновлював сили, необхідні для того, щоб ще щось зробити вдома по господарству, елементарно зігрітися та, врешті-решт, просто пригладити на якийсь час сумну прозу повсякденної селянської дійсності.

Держава ж, вболівуючи за обсяги надходжень до бюджету від реалізації в цьому випадку вже не таврованого швидкими на перо журналістами "зеленого змія", а цілком благочинної офіційної "московської" чи то навіть радянсько-аристократичної "столичної", спрямовувала проти домашнього

виготовлення спиртного не лише жорсткий, але відносно нечисельний офіційний апарат сільської адміністрації, а й досить чисельний загін активістів нових громадських формувань, значна частина яких, намагаючись скористатися наданою "довірою", бодай на перших порах виконувала визначені їм функції більше ніж ретельно.

У цілому сутність задуму керівництва щодо місця і ролі нових громадських формувань можна окреслити як практику заміни "єзових рукавиць" на "ведмежі обійми". Накреслена у вузькому колі хрущовського політбюро організаційна лінія невпинно набирала розгону, поширюючись і вшир, і вглиб. На ХХІ з'їзді ця проблема згадувалася вже у багатьох виступах. У кінцевому разі вона знайшла своє відображення навіть в заключній резолюції. В ній було чітко зазначено: "У справі додержання правил соціалістичного співжиття дедалі важливішу роль покликано відігравати народна міліція, товариські суди і подібні до них самодіяльні органи, які повинні поряд із державними установами виконувати функції охорони громадського порядку і прав громадян, запобігати провинам, що завдають шкоди суспільству" [9, 181].

Як свідчить наведена вище цитата, бачення сутності проблеми на той час ще належно не викристалізувалося. Про це добре свідчить вже те, що поки що в резолюції навіть не вживається сам термін "добровільні народні дружини", а йдеться хоч про "народну", але все ж міліцію. Добре проглядається також намір створення в перспективі ще ряду "подібних до них самодіяльних організацій".

У подальшому, однак, ініціатори цих починань, зважаючи на надто одіозну в очах більшості радянських громадян репутацію міліції як невід'ємної складової сумнозвісних "органів" та повсюдного залучення її, особливо в сільській місцевості, до різних репресивних акцій економічного характеру, визнали за більш доцільне задекларувати вже в самій назві новоствореної структури насамперед її народний, тобто недержавний характер. Надаючи в такий спосіб новоствореній структурі достатньо суттєві адміністративні функції, з формальної точки зору, держава відмежовувалася від неї. Тобто, репресивна складова діяльності добровільних народних дружин як би органічно випливала із ідеї народовладдя, мала виглядати породженням волі громадськості, практичним втіленням її бажань, потягу до спокою і безпеки.

Дбаючи про належне юридичне забезпечення діяльності новостворюваних структур, 2 березня 1959 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли спеціальну спільну постанову "Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні" [10, 25]. Нею було схвалено проект тимчасового "Положення про добровільні народні дружини". Слід підкреслити, що "Положення" надавало добровільним народним дружинам (далі – ДНД) ряд досить вагомих повноважень. Так, серед інших прав та обов'язків, у проєкті вказувалося на безпосереднє право дружин передавати матеріали про правопорушення не лише до товариських судів, але й направляти їх до міських та районних відділів міліції на предмет подальшого порушення кримінальних справ. В Україні "Положення про добровільні народні дружини" по охороні громадського порядку було затверджено

спеціальною Постановою ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР 8 червня 1961 року [11, 80].

Намагаючись забезпечити максимальну прихильність широких верств суспільства ідеї підвищення ролі громадськості в боротьбі з правопорушеннями на вулицях, в громадських місцях та в побуті, в жовтні 1959 року в пресі та на радіо було розгорнуто активну пропагандистську кампанію з т.зв. "всенародного обговорення проєктів законів, які планувалося прийняти в цьому напрямку". Серед них був і проєкт положення про товариські суди.

Слід зазначити, що це обговорення, незважаючи на те, що воно початково було задумане владними інстанціями як суто пропагандистське дійство, в силу реальної зацікавленості у цій справі широких верств суспільства, швидко переросло офіційно відведені йому рамки. Під час жвавої дискусії в пресі, в наукових колах, у трудових колективах її учасники запропонували внести немало суттєвих змін і доповнень. З позицій сьогодення слід відзначити насамперед те, що було визнано доцільним замість єдиного загальносоюзного "Положення" приймати його в кожній національній республіці окремо. Це давало реальну можливість організувати роботу народних дружин і товариських судів із врахуванням особливостей не лише законодавства, але і звичаєвих традицій та громадської думки кожної національної республіки, які часто мали суттєві відмінності.

Дещо згодом, 15 серпня 1961 року, Указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджено і "Положення про товариські суди Української РСР" [12].

Отже, на другу половину 1961 року в Українській РСР було повністю сформовано нову, за задумом її ініціаторів фактично альтернативну традиційній радянській системі підтримання громадського правопорядку, справді масову громадську структуру. В наступне десятиріччя вона зайняла вагоме місце як в житті українського суспільства в цілому, так і в громадському житті зокрема. Слід зазначити, що на відміну від міст, певною мірою навіть перенасичених різними громадськими організаціями та ініціативами, саме в сільській місцевості робота добровільних народних дружин та товариських судів була особливо помітною і мала значний резонанс.

1. Зайчук В. Демократичні принципи діяльності радянського суду. – К.: Політвидав України. – 1965.
2. Ільчук О. Роль громадськості в здійсненні радянського правосуддя. – К.: Держсполітвидав УРСР. – 1960.
3. Макогон С., Ткач А., Цвєтков В. Розвиток радянської державності на Україні. – К.: Політвидав України. – 1966.
4. Потехин В. Народні дружини. – Одесса: Кн. изд-во. – 1959.
5. Русин В. Ради організують, виховують, вчать. – Ужгород: "Карпати". – 1964.
6. Програма комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Держсполітвидав УРСР. – 1962.
7. Кіульницький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. – Львів: "Світ", 1996.
8. Пугач М. Як ми забезпечуємо громадський спокій села. – Умань, 1925.
9. Матеріали позачергового ХХІ з'їзду КПРС. – К.: Держсполітвидав УРСР, 1959.
10. Збірник постанов УРСР. – 1959. – № 4.
11. Збірник постанов УРСР. – 1961. – № 6.
12. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 35.